

Przegląd Religioznawczy 3(277)/2020

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

EWA STACHOWSKA

Uniwersytet Warszawski

Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji

e-mail: ewa.stachowska@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-2432-319X

DOI: 10.34813/ptr3.2020.8

Religia i religijność w czasie koronawirusa na przykładzie Polski. Perspektywa socjologiczna

Religion and religiousness in the time of coronavirus on the basis of Poland.
The sociological perspective

Abstract. The coronavirus pandemic and the preventive measures introduced together with it, in many countries have changed the previous ways of functioning and activity of people in various spheres, including also the religious one. Restricting mobility, the recommended social distancing have influenced the conventional forms of religious activity, which initially was connected with a radical limitation of the number of persons participating in the liturgy in Poland, while with time it meant closing church buildings entirely. As a result, actions were taken by the Catholic Church allowing for inter alia maintaining the contact of the faithful with the community as well as the remote participation in the liturgy. This article will attempt to outline the initiatives taken by the Church in the time of the spread of the pandemic, which were a form of adjusting to the introduced restrictions, at the same time being a form of the continuation of the pastoral activities. This will make it possible to show to what extent in the period of the pandemic the Polish religiousness has preserved its vitality so far, which distinguishes itself in comparison with other countries of Western Europe. The image of religion and religiousness in Poland in this unusual period will be shown two-dimensionally. First of all, a reconstruction of the official position of the Church in Poland in the period of the pandemic will be made, together with presenting a part of the undertaken initiatives. Secondly, the extent of the media interest in the offer of the liturgy will be demonstrated. The multi-dimensional perspective will make it possible to present the role of the Church and the actions implemented by it, as well as the religious activity of the Polish people during this special time.

Keywords: the Catholic Church, Polish religiousness, secularization, mediatisation.

Marzec 2020 r. był okresem szerzącej się na kontynencie europejskim pandemii COVID-19, która spowodowała ludzkie tragedie i dramaty, dotkliwie naczynające współczesne społeczeństwa – odwołując się do określenia D. Hervieu-Léger – bezpieczeństwa i sytości w XXI w. (Hervieu-Léger, 2006). Był to także czas sprawdzenia czy naruszenia, by nie powiedzieć – nieco na wyrost – załamania się, części struktur aksjologicznych, które znamy, wszak wymusił dokonywanie trudnych wyborów moralnych o charakterze egzystencjalnym – lub przygotowanie się na taką ewentualność – głównie przez środowiska lekarskie w licznych krajach, jak chociażby we Włoszech, Holandii, Belgii czy Niemczech (Imarisio, 2020; van den Berg, Deutsch, 2020; Bielecki 2020), gdzie precyzowano kryteria pozwalające na określenie pierwszeństwa wykorzystania respiratorów ratujących życie w ciężkim przebiegu COVID-19. Czas ten jawił się zatem jako swoisty test dla standardów społeczeństw i kultury okresu późnej nowoczesności, w której prym wiedzie wygoda, hedonizm, niemal nieograniczona swoboda i ukierunkowanie na konsumpcję (por. m.in. Baudrillard, 2005, 2006; Bauman, 2009, 2011; Featherstone, 2007; Lasch, 2015). „Mainstream” konsumpcyjnego stylu życia został chwilowo nieco spowolniony i ograniczony. Bardziej wyraźne stały się natomiast postulaty, zachęty i hasła spod znaku odpowiedzialności, troski o innych, pomocy oraz wspólnotowości.

Uwarunkowania epidemiczne spowodowały konieczność zmian w funkcjonowaniu ludzi w różnych sferach życia, począwszy od rodzinnej, przez zawodową, a skończywszy na religijnej. Wprowadzono bowiem ograniczenia zapobiegające rozprzestrzenianiu się koronawirusa, które zatrzymały gospodarki w wielu krajach, spowodowały zamknięcie żłobków, przedszkoli, szkół, uczelni, instytucji kultury i rozrywki, a także przyczyniły się do pozostania ludzi w domach. Co więcej, uniemożliwiły realizowanie praktyk religijnych w tradycyjnych publicznych, wspólnotowych formach. W efekcie ta szczególna postać aktywności związanej z wymiarem sakralnym niemal w całości „przesunięta” została ze sfery publicznej do prywatnej. Aktywność religijna chwilowo „zmieniła” obowiązującą formę kultywowania czy pielęgnowania wiary ze zbiorowych manifestacji na indywidualną, realizowaną w rodzinnym, niejednokrotnie kameralnym, zaciszu domowym. Dotychczasowe raczej powszechne w polskich warunkach praktyki i formy kultu zbiorowego uległy przeto czasowemu „zawieszeniu”, lecz stworzono wiernym możliwości dość łatwego i nieograniczonego uczestnictwa w liturgii w formach zdalnych. Implikacją była dostępność Kościoła, a dokładniej liturgii, głównie za pośrednictwem mediów. Ta niecodzienna sytuacja pozwala zatem na – względnie precyzyjne – określenie co najmniej dwóch aspektów z tym związanych. Po pierwsze, na ile zdalna forma liturgii jest popularna wśród wyznawców, zwłaszcza w warunkach, gdy inne – tradycyjne – formy partycypacji w liturgii są ograniczone określonymi uregulowaniami prawnymi. Po drugie, czy i ewentualnie na ile ta postać uczestnictwa może okazać się konkurencyjna dla tradycyjnych postaci udziału w liturgii, zwłaszcza że tworzy dość elastyczne warunki do jej realizacji. Aspekty te pozwolą – jak się wydaje – na przeprowadzanie wstępnej diagnozy umożliwiającej nakreślenie zakresu ewentualnych zmian w rodzimej religijności, która wyróżnia się pod względem żywotnością na tle krajów Europy Zachodniej, ale nacechowana

jest przy tym rytualizmem, reprodukowanym kulturowo (Libiszowska-Żółtkowska, 2006, ss. 273–281, 2004, s. 86). Ponadto obserwowane zmiany w polskiej przestrzeni religijnej, sytuują ją coraz wyraźniej w nurtach sekularyzacyjnych (Pew Research Center, 2018).

Szczególne warunki okresu *lockdownu* można przeto próbować traktować jako swoisty papierek lakmusowy dla kondycji religijności i zaangażowania religijnego Polaków, gdyż nastąpiło sprzężenie dwóch elementów. Po pierwsze zagrożenia, wobec którego religia może ujawnić swój potencjał integracyjny i sensotwórczy. Po drugie pewnej swobody realizacji praktyk religijnych, które wymykają się – przynajmniej częściowo – mechanizmom kontroli i oceny społecznej oraz instytucjonalnej, ale pozwalają na podejmowanie zindywidualizowanych zabiegów związanych z troską o kształt, intensywność relacji z transcendencją, wyrażających zaangażowanie w tę sferę (Berger, 1997; Luckamann 1996; Dobbelaere, 2008). Całość może pośrednio ukazać siłę i potencjał religii w polskim społeczeństwie, które nie tyle identyfikowane są jako osadzone na wzorach kulturowych i tradycji, ile subiektywnych potrzebach i prywatnym zaangażowaniu. Przyjętą ramą teoretyczną będzie przede wszystkim koncepcja sekularyzacji, szczególnie w odniesieniu do tendencji związanych z prywatyzacją religii, lecz nie tyle w odniesieniu do elementów świętego uniwersum, ile form aktywności i zaangażowania dobieranych zgodnie z prywatnymi preferencjami (Berger, 1997; Luckamann, 1996; Dobbelaere, 2008].

Stanowisko Kościoła – skrócona kronika najważniejszych wydarzeń

Za początek epidemii w Polsce można uznać dzień 12 marca 2020 r., gdy wprowadzone zostały pierwsze obostrzenia, mające ograniczyć rozprzestrzenianie się koronawirusa, w postaci zamknięcia szkół, przedszkoli, żłobków i uczelni, a także instytucji kultury (Premier: Podjęliśmy decyzję o zamknięciu..., 2020). W kolejnym dniu ogłoszony został – na mocy Rozporządzenia Ministra Zdrowia – stan zagrożenia epidemicznego, uniemożliwiający m.in. organizację imprez masowych, sportowych i kulturowych (Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r..., 2020). Wprowadzono również ograniczenia przemieszczania się w transporcie kolejowym oraz w działalności podmiotów o różnej specjalności, począwszy od rekreacyjno-rozrywkowej, przez sportową, zdrowotną, kulturową, gastronomiczną, handlową¹, turystyczną, uzdrowiskową, na religijnej kończąc. Uregulowania te znacząco wpłynęły zatem na funkcjonowanie rozmaitych instytucji i organizacji, włącznie z instytucjami religijnymi.

Kościół katolicki sukcesywnie dostosowywał się do zaleceń Głównego Inspektoratu Sanitarnego (dalej: GIS), dotyczących m.in. dystansu społecznego i wskazywanego zagrożenia epidemicznego, czego egzemplifikacją może być komunikat abp. S. Gądeckiego Przewodniczącego KEP z dn. 10.03.2020 r., w którym zaleca zwiększe-

¹ Rozporządzenie wprowadzało ograniczenia w działalności handlowej w galeriach wielkopowierzchniowych, z wyłączeniem sklepów spożywczych, aptek, drogerii oraz pralni.

nie liczby mszy niedzielnych, tak aby liczba uczestniczących wiernych była zgodna z wytycznymi GIS, a także znosi wymóg przekazywania znaku pokoju przez podanie dłoni (Gądecki, 2020). Ponadto w komunikacie tym przypomniano, że osoby starsze i schorowane, będące *de facto* grupą szczególnego ryzyka, podczas epidemii mogą zostać w domach i uczestniczyć w liturgii transmitowanej w radiu bądź telewizji. Jednocześnie abp S. Gądecki wskazywał na niezbędną, czy integralną, Kościoła w sytuacji zagrożenia, wszak zaznaczył:

tak jak szpitale leczą choroby ciała, tak kościoły służą m.in. leczeniu chorób ducha, dlatego jest niewyobrażalne, abyśmy nie modlili się w naszych kościołach. (Gądecki, 2020).

W nawiązaniu do przywołanego komunikatu Przewodniczącego KEP w dn. 12.03.2020 r. Rada Stała KEP wydała zarządzenie wprowadzające określone środki zapobiegające rozprzestrzenianiu się koronowirusa. Wśród wskazywanych zaleceń i rekomendacji było – ja czytamy w tym zarządzeniu:

udzielenie dyspensy od (...) uczestnictwa we mszy św. osobom starszym, chorym, z objawami infekcji oraz dzieciom i młodzieży, a także osobom odczuwającym lek przed zagrożeniem (Zarządzenie nr 1/2020 Rady Stałej..., 2020).

Ponadto zachęcano do modlitwy indywidualnej i rodzinnej oraz utrzymywania łączności z Kościołem przez oglądanie lub słuchanie transmisji mszy świętych w różnych mediach. W dokumencie tym przypomniano o możliwości przyjmowania komunii na rękę i braku konieczności podawania ręki przy przekazywaniu znaku pokoju oraz zalecano unikanie kontaktu bezpośredniego przy oddawaniu czci relikwiom. Rekomendowano również nienapełnianie kropielnic wodą święconą i odpowiednie zabezpieczenie konfesjonałów do spowiedzi, a także podkreślano przygotowanie duchownych zgodne z zalecanymi GIS w zakresie higieny². Pomimo obowiązujących różnych obostrzeń sanitarnych zachęcano jednak duszpasterzy do pozostawienia kościołów w ciągu dnia dostępnych dla wyznawców oraz do stworzenia właściwych warunków do spowiedzi i adoracji Najświętszego Sakramentu. Jednocześnie przypomniano o konieczności pomocy i wsparcia osób potrzebujących, a w szczególności starszych i chorych.

Pozostawienie kościołów otwartych w sytuacji, gdy inne przestrzenie publiczne, czy to handlowe, czy kulturalno-rozrywkowe bądź edukacyjne zostały zamknięte w celu ochrony przed rozprzestrzenianiem się koronowirusa wywołało głosy krytyki i sprzeciwu. Podkreślano bowiem, że przestrzeń kościoła podczas liturgii jest dogodna i sprzyjająca rozprzestrzenianiu koronowirusa ze względu na bliski kontakt międzyludzki (Wielgoś, 2020; por. także: Apel JM Rektora WUM, 2020). Implikacją była sugestia natychmiastowego zamknięcia Kościołów (Wielgoś, 2020).

² Dzień później w dn. 13.03.2020 r. Prymas Polski wydał dekret, na mocy którego udzielił dyspensy od uczestnictwa we mszy świętej osobom starszym, z objawami infekcji, czującym lęk przed zakażeniem oraz dzieciom i młodzieży. Dyspensa miała obowiązywać do 29.03.2020 r. W dokumencie tym zachęcano również osoby korzystające z dyspensy do oglądania transmisji z mszy świętych w mediach (Dyspensa – dekret Prymasa Polski, 2020). W komunikacie z tego samego dnia Prymas zalecał, aby informacje dotyczące wymogów sanitarnych, związanych m.in. z liczbą osób, które mogą uczestniczyć we mszy, zamieszczać na drzwiach kościołów (Komunikat Prymasa Polski..., 2020).

Postulaty tego rodzaju nie zostały jednak na początku epidemii w Polsce zrealizowane³. Wraz z prowadzeniem stanu zagrożenia epidemicznego Przewodniczący KEP wydał bowiem komunikat, w którym zalecił wprowadzenie ograniczeń w liczbie uczestniczących we mszy – zgodnie z wytycznymi GIS – do 50 osób (Gądecki, 2020b). Wprowadzone ograniczenia były określonym wyzwaniem organizacyjnym dla duchownych, którzy starali się realizować posługę duszpasterską w tym jednak niecodziennym okresie. Częściowo perspektywę tę eksponuje orędzie wygłoszone przez abp. S. Gądeckiego, w którym podkreślał – odwołując się do retoryki papieża Franciszka – że Kościół jest „szpitalem polowym”, co uzasadnia konieczność pozostania otwartym dla potrzebujących i poszukujących duchowego ukojenia w tych niecodziennych warunkach. S. Gądecki wskazywał wszakże, że

dla ludzi wierzących (...) świątynia jest zawsze miejscem szczególnego doświadczenia Bożej obecności i Bożej miłości, zwłaszcza w Eucharystii, z której czerpiemy siłę i wewnętrzny pokój (Gądecki, 2020c).

Jednocześnie ponownie przywołano w tym orędziu konieczność ograniczania liczby osób uczestniczących we mszy, co miało być wyrazem troski o innych, a także wskazywano na możliwość partycypacji w liturgii przy wykorzystaniu mediów.

Pomimo wyraźnej, dość restrykcyjnej orientacji profilaktycznej płynącej ze strony Episkopatu, pojawiały się stanowiska odbiegające od wskazywanych zaleceń. Egzemplifikacją tego może być list abp. A. Dzięgi skierowany do wiernych w dn. 15.03.2020 r., w którym zachęca ich do powstrzymania bądź porzucenia obaw i lęków, a w zamian przyjęcie postawy ufności. Stwierdził on bowiem:

woda święcona pozostaje do dyspozycji wiernych także w kropielnicach przy wejściu do świątyń. Duszpasterze dbają, by była zawsze świeża i odnawiana przynajmniej raz w tygodniu. W razie potrzeby, woda w kropielnicach jest wymieniana dosłownie każdego dnia. Nie lękajcie się sięgać z wiarą po wodę święconą. Nie lękajcie się świątyni. Nie lękajcie się Kościoła.

Nieco dalej zaś powiada:

Nie lękaj się, Sostro i Bracie, jeśli tylko możesz, przyjmować Świętej Komunii na kolanach i do ust. Ta postawa dojrzała przecież w Kościele świętym poprzez wieki jako najdoskonalsza forma przyjmowania Pana (Słowo pasterskie Księdza Arcybiskupa Metropolity..., 2020).

Dalej natomiast abp A. Dzięga prosi wiernych, aby nie przyjmowali komunii na rękę, choć mogą z tego skorzystać. Wymowa tego listu bardziej przeto usypia obawy i raczej rozmywa zagrożenie niż przestrzega przed nim wiernych. Co więcej, wydaje się, że istotniejszą kwestią jest grzech, czy to osobisty, narodowy, europejski, a nawet

³ Warto w tym miejscu zaznaczyć, że jeszcze przed podjęciem decyzji przez władze państwowe o wprowadzeniu określonych środków zapobiegających rozprzestrzenianiu się koronawirusa w Polsce, abp S. Gądecki, Przewodniczący Konferencja Episkopatu Polski w dn. 28 lutego wydał komunikat, w którym uczulał osoby duchowne oraz wiernych na zagrożenia związane z koronawirusem. Zachęcał do przestrzegania zasad higieny, a także zalecał, by w diecezjach informowano wiernych o możliwości przyjmowania komunii świętej na rękę, zaś osobom obawiającym się zakażenia sugerował niekorzystanie z wody święconej w kropielnicach (Gądecki, 2020a).

światowy niż „maleńki wirus w koronie” (Słowo pasterskie Księdza Arcybiskupa Metropolity..., 2020; Szyliński 2020)⁴.

Tego rodzaju stanowiska można wprawdzie uznać za incydentalne, lecz wprowadzające brak jednolitości głosu Kościoła kierowanego do wiernych w tych niecodziennych warunkach. Niemniej zauważalne były również głosy duchownych emanujące troską i profilaktyką. Odmienną wymowę miał bowiem list abp. G. Rysia, który stanowczo nakłaniał wiernych do przestrzegania wytycznych sanitarnych i pozostania w domach, które powinny w tym okresie stać się „najważniejszymi i najaktywniejszymi świątyniami” (Ryś, 2020). Ponadto zachęcał do korzystania z transmisji mszy świętych. Odrębną część tego listu arcybiskup skierował do osób starszych, które starał się przekonać do pozostania w domu, co miało być wyrazem troski o siebie i innych, a wręcz przejawem miłości (tamże). Nakłaniał zatem seniorów do „powstrzymania się od uczestnictwa we Mszy św”. Instruował ich również o możliwości otrzymania eucharystii w domu, którą powinni przyjmować na rękę, a ta forma – jak powiada abp G. Ryś – „w żaden sposób jej nie ubliża” (tamże). Dopełnieniem tego listu były sugestie skierowane do duchownych, których arcybiskup napominał aby nie organizowali dużych liczebnie celebracji, w tym także rekolekcji bądź uroczystości wielkopostnych. Jednocześnie postulował o pozostawienie Kościołów otwartych dla osób, które potrzebują m.in. prywatnej modlitwy, a także aby pozostali oni gotowi do posługi duszpasterskiej, przestrzegając określonych obostrzeń higienicznych rekomendowanych przez GIS.

Dokumentem dopełniającym stanowisko Kościoła w początkowym okresie pandemii były szczegółowe wytyczne na okres wielkopostny przygotowane przez Prezydium Konferencji Episkopatu Polski, które zasadniczo korespondowały z wcześniej ogłoszonymi zaleceniami, uwzględniając przy tym kolejne ograniczenia wprowadzone rozporządzeniem Ministra Zdrowia (Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. ..., 2020). Ponownie kierowano wszakże przypomnienie do biskupów diecezjalnych o udzieleniu dyspensy dla osób nieuczestniczących w liturgii w związku z ograniczeniami dotyczącymi określonej liczby osób, które mogą uczestniczyć w zgromadzeniach religijnych (KEP, 2020). Wierni zaś, którzy pragną z dyspensy skorzystać, powinni uczestniczyć w liturgii transmitowanej i przekazywanej przez różne media. Jednocześnie wskazywano na konieczność podejmowania modlitwy prywatnej oraz rodzinnej. Doprecyzowano warunki dotyczące sakramentów pokuty i pojednania, zalecając przy tym stworzenie odpowiednich warunków do spowiedzi indywidualnej, która nie musi odbywać się w konfesjonale, lecz także w innych „godnych miejscach”. Przypomniano zasady udzielania komunii, którą wierni mogą przyjmować bądź do ust, bądź na rękę. Sprecyzowano zalecenia dotyczące organizacji uroczystości związanych z triduum paschalnym, które powinny być ograniczone pod względem liczby uczestników. Dla przykładu we Mszy św. Krzyżma

⁴ W podobnym tonie wypowiadał się dwa tygodnie później ks. T. Guz z KUL w TV Trwam, twierdząc, że podczas liturgii wiernym nic nie zagraża, albowiem „Bóg żadnych wirusów nie rozprzestrzenia”. Stwierdził on również, że niezasadne są obawy związane z ewentualnym zakażaniem przez duchownych podczas udzielenia komunii, wszak „kapłan ma po pierwsze konsekrowane dłonie, po drugie kapłan jako jedyna osoba w zgromadzeniu liturgicznym ma umywane dłonie przy Lavabo, czyli przy ofiarowaniu darów dla Boga”. (cyt. za: Ksiądz w TV Trwam przekonywał..., 2020).

sugerowano uczestnictwo „najbliższych współpracowników biskupa”, w odniesieniu zaś do święcenia pokarmów zalecano rezygnację z tradycyjnej formy celebracji na rzecz domowego rytuału. Postulowano rezygnację z „pokropień” podczas mszy w niedzielę wielkanocną (KEP, 2020).

Kilka dni po wydaniu tych zaleceń wprowadzone zostały przez Ministra Zdrowia kolejne restrykcje, w tym ograniczenie liczby osób uczestniczących w uroczystościach religijnych do 5 osób (Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r..., 2020). Na zmiany te zareagował Przewodniczący Episkopatu, wydając 24 marca 2020 r. kolejny dokument, w którym zwrócił się do wiernych z prośbą, aby uwzględnili to ograniczenie w kontekście zbliżających się świąt oraz w odniesieniu do innych uroczystości religijnych (Gądecki, 2020d). Ponownie zachęcając przy tym do korzystania z oferty mszy św. transmitowanej przez różne media. Okres świąt wielkanocnych przebiegał z obostrzeniami w tle, tworząc szczególne warunki.

Jednakże zalecenia, związane głównie z ograniczeniem liczby uczestników podczas liturgii, nie zawsze były respektowane, co skrupulatnie było odnotowywane przez media. Egzemplifikacją może być chociażby msza odprawiona w Bydgoszczy przez ks. R. Kneblewskiego, określanego „kapelanem narodowców”, który dziękował uczestnikom w następujący sposób:

Kochani, nie zawiedliście. Nie daliście się ogłupić, zastraszyć, nie poddaliście się psychozie i nie popadliście w histerię. Jak zwykle licznie i po katolicku przyjęliście Komunię św. Jestem z Was dumny. (cyt. za: Koronawirus w Bydgoszczy..., 2020).

Podobne kontestowanie wprowadzonych ograniczeń pojawiało się także w innych częściach kraju w różnych parafiach, w tym m.in. w Opocznie, (woj. łódzkie), Ostre (woj. śląskie), Szczecinie, Wołowie, Brańsku⁵, Dąbrowie Białostockiej (Grochot, 2020; Flis, 2020; Kuria drohiczyńska odnosi się do..., 2020; Koronawirus w Dąbrowie Białostockiej..., 2020], które niejednokrotnie niepokoiły wiernych zgłaszających zdarzenia te na policję. Przywoływane przykłady naruszeń wytycznych GIS i KEP – choć incydentalne – wskazują przede wszystkim, że epidemia nie przez wszystkich duchownych była traktowana jako realne zagrożenie, a zarazem uwyppuklają dość trudną sytuację dla samego Kościoła, który zasadniczo starał się dostosowywać do sukcesywnie wprowadzanych ograniczeń, stanowiących nową sytuację także dla niego i dotychczas realizowanych tradycyjnych form posługi duszpasterskiej. Pojawiające się przypadki nieco zaburzały jednolitość przekazu troski o wiernych oraz powagę zaistniałej sytuacji.

Skrótowo przedstawione stanowisko Kościoła w Polsce w okresie epidemii pokazuje, że sytuacja ta była niemałym wyzwaniem, lecz podjęto rozmaite wysiłki zmierzające do dostosowania się do ograniczeń wprowadzanych przez władze państwowe. Zauważalne były wprawdzie zachowania duchownych, którzy bagatelizowali zagrożenie, to nie miały one charakteru powszechnego, tylko raczej sporadyczny. Oczywiście można próbować upatrywać w tym pewnej nieodpowiedzialności oraz

⁵ Kuria drohiczyńska wydała oświadczenie, w którym stwierdzono: „Wyrażamy ubolewanie, że w niektórych przypadkach zdarzają się w tym względzie nadużycia. Osoby nierespektujące przepisów muszą liczyć się z konsekwencjami. Apelujemy raz jeszcze o skrupulatne przestrzeganie wydanych rozporządzeń z nadzieją, że przyczyni się to do opanowania epidemii” (cyt. za: Kuria drohiczyńska odnosi się do..., 2020).

jednego z powodów niepewności u wiernych w zakresie właściwego stosowania się do wprowadzanych zaleceń, lecz zasadniczo puste Kościoły i przestrzenie publiczne w tym czasie sugerują, że polskie społeczeństwo było w niecodziennym okresie jednak zdyscyplinowane. W tym kontekście nieco retorycznie można zapytać, na ile przygotowana oferta transmisji mszy świętych spotkała się z zainteresowaniem wiernych.

Msza na ekranie

Stan epidemii i związana z nim konieczność ograniczenia kontaktów społecznych stworzyły warunki – co już wskazywano – do przeniesienia dotychczasowej aktywności duszpasterskiej do mediów, *eo ipso* wyraźnej na nich koncentracji. Transmisje liturgii oglądać można było zarówno na kanałach telewizji publicznej, w tym w TVP1, TVP Polonia, jak i stacji komercyjnych, np. Polsat Rodzina, Polsat News czy TV Republika. Ponadto do przedsięwzięcia powszechnego, medialnego udostępniania liturgii Polakom w niecodziennych okolicznościach dołączyły telewizje internetowe, jak chociażby WP Pilot oraz serwisy i portale internetowe, wśród których były m.in. OnetReligia i TVN24 (JSX, 2020)⁶. Wielość źródeł pozwalających Polakom zamkniętym w domach na nietypowe jednak uczestnictwo w liturgii zaowocowało znaczącą konsolidacją audytorium. Liderem pod względem wielkości widowni był program pierwszy telewizji publicznej, gdyż w transmisję z Sanktuarium Matki Bożej w Częstochowie w dn. 15.03.2020 r. o godz. 11 oglądało – zgodnie z danymi Nielsen Audience Measurement (dalej NAM) – 2 mln 263 tys. widzów (AMR) w grupie wiekowej 4+, co stanowiło 18,05% udziału w widowni (SHR%). W grupie komercyjnej (16–49 lat) liczba widzów była mniejsza, gdyż wynosiła – 492,3 tys. (AMR), osiągając przy tym 10,5% wspomnianego udziału (SHR%) (Kurdupski, 2020; 2020a). Równie znaczące audytorium miała – transmitowana na tym samym programie – msza o godz. 7.00, gdyż w grupie wiekowej 4+ oglądało ją 1 mln 436 tys. widzów (AMR), osiągając 30,5% udziału w widowni. W grupie komercyjnej (16–49 lat) dane te były następujące: odpowiednio, 168,6 tys. (AMR) i 12,9% (SHR%) (Kurdupski, 2020; 2020a).

Kolejny kanał publicznego nadawcy, TVP Info, odnotował znacznie niższe wyniki oglądalności, gdyż w tym samym dniu transmisja mszy o godz. 13.00 zgromadziła – zgodnie z przytaczanymi danymi NAM – widownię liczącą blisko 153 tys. widzów w wieku 4+, osiągając udział w widowni 1,3% (SHR%). W grupie komercyjnej wielkość audytorium wynosiła 26,1 tys. (AMR), a udział w widowni 0,6% (SHR%) (Kurdupski, 2020).

Nieco wyższą oglądalność transmisji mszy świętych odnotował Polsat News, gdyż relację z godz. 9.00 oglądało 730,8 tys. widzów w wieku 4+, osiągając udział w

⁶ Mszę świętą ze Świątyni Opatrzności Bożej w Warszawie 15.03.2020 r. o godz. 10.30 transmitował kanał Polsat Rodzina, a liturgię z Bazyliki Bożego Miłosierdzia w Łagiewnikach o godz. 7.00 pokazywał kanał TVP1, w którym o godz. 11.00 relacjonowana była również msza, zaś o godz. 13.00 TV Polonia (JSX, 2020). Na platformie WP Pilot relacje z mszy świętych z Bazyliki Archikatedralnej w Warszawie były o godz. 8.00, 9.30, 11.00, 12.30, 18.00 i 19.00. Do wykazu tego należy dołączyć medialne inicjatywy mediów lokalnych, jak chociażby gazet *akrakovska.pl*, która pokazywała msze św. z Sanktuarium w Łagiewnikach przez całą dobę bądź *Echodnia.eu* transmitująca liturgię z Sanktuarium na Świętym Krzyżu o godz. 11.30 (JSX, 2020).

ryнку na poziomie 7,8%. Wśród widzów należących do tzw. grupy komercyjnej, tzn. w wieku 16–49 lat, wielkość audytorium wynosiła 157,5 tys., a udział w rynku 4,5% (Kurdupski, 2020). W kanale tematycznym należącym do Polsatu, czyli w Polsat Rodzinie, msza święta transmitowana od godz. 10.30 zgromadziła znacznie mniejsze audytorium: oglądało ją 52,1 tys. widzów z udziałem w rynku liczącym 0,4%. W grupie komercyjnej (16–49 lat) liczba widzów wynosiła 43,7 tys., a zasięg – niemal 1% (SHR%) (Kurdupski, 2020). Za znacznie mniejszą, by nie rzec skromną, widownię mszy świętej omawianego dnia wypada uznać tę, która wybrała TV Republika, gdyż liczyła ona 122 widzów w grupie wiekowej 4+, stanowiąc 0,003% udziału widowni (Kurdupski, 2020).

Kolejnej niedzieli, 22 marca, dostrzegalne było nieco większe zainteresowanie odbiorców tą szczególną ofertą programową, gdyż na większości kanałów zauważalne było – zgodnie z danymi NAM – poszerzenie się widowni. Ponownie liderem był program pierwszy telewizji publicznej, na którym mszę św. o godz. 7.00 obejrzało 1 mln 864 widzów (AMR), przy udziale w widowni – 37,6% (SHR%). W grupie komercyjnej „wynik” ten był nieco niższy, gdyż wynosił on odpowiednio: 254,6 tys. (AMR) i 18,1% (SHR%). Kolejną mszą o godz. 11.00 zainteresowało się – 2 mln 033 tys. (AMR), uzyskując udział w widowni – 15,8% (SHR%). Przywołując dane dotyczące grupy komercyjnej ponownie widać mniejsze audytorium, które liczyło 550,7 tys. (AMR), dając udział w widowni 11,3% (SHR%). Nieznacznie większe zainteresowanie transmisją mszy świętej widać również w przypadku TV Polonia, ponieważ oglądało ją, o godz. 13.00, 180 tys. widzów (4+), uzyskując udział w widowni – 1,4%. Widzów należących do grupy komercyjnej ponownie – co względnie oczywiste – było mniej, wszak ich liczba wynosiła 19,5 tys. (AMR), co dawało udział – 0,4% (SHR%) (Kurdupski, 2020).

Programy publicznego nadawcy odnotowały wprawdzie powiększenie się widowni, to jednak tendencja ta nie jest tak jednolita, patrząc na ofertę komercyjnych przedstawicieli sektora medialnego. W Polsat News transmisję w dniu 22 marca oglądało nieco mniej widzów niż tydzień wcześniej, gdyż widownia liczyła 609,2 tys. osób z udziałem – 6,5%. W grupie komercyjnej wyniki te były następujące: 125,5 tys. (AMR) i 3,7% (SHR%). W Polsat Rodzina zauważalne jest nieznaczne powiększenie się widowni w porównaniu do tygodnia wcześniejszego, ponieważ widownia mszy transmitowanej o godz. 10.30 liczyła 93,9 tys., co oznaczało 0,8% udziału w widowni. W grupie w wiekowej 16–49 lat oglądających tę transmisję było 42,6 tys. (AMR), a udział widzów wynosił 0,9% (SHR%) (Kurdupski, 2020).

Dopełnieniem obrazu dotyczącego transmisji liturgii z różnych miejsc kultu mogą być dane obejmujące okres świąteczny, które wskazują – na dotychczas zarysowaną tendencję – istotnego zainteresowania Polaków medialną formą celebracji uroczystości i liturgii wielkanocnych, będącego wyższym aniżeli ten obserwowany na początku epidemii. Dla zobrazowania przywołajmy ponownie wybrane dane NAM dotyczące oglądalności. Transmisje w TVP1 o godz. 7.00 w niedzielę wielkanocną oglądało w grupie wiekowej 4+ nieco ponad 2,1 mln widzów (AMR), stanowiąc niemal 42-procentowy udział w widowni (SHR%), w grupie komercyjnej 16–49 lat kształtowało się to odpowiednio: ponad 375 tys. (AMR) i 23,96% (SHR%).

W TVP Polonia widownia liczyła nieco ponad 139 tys. osób, co stanowiło 1,06% udziału w rynku, natomiast w grupie komercyjnej (16–49 lat) widzów było blisko 21,2 tys. (0,4% udziału). W stacjach komercyjnych wyniki te były – co dość oczywiste – niższe. W Polsat News wielkość widowni transmitowanej o godz. 9.00 liturgii osiągnęła prawie 1,1 mln widzów w grupie 4+, co dało 10,5-procentowy udział w rynku, a wśród widzów w wielu 16–49 lat wyniki te wynosiły odpowiednio: ponad 299 tys. i 7,5%. W kolejnej stacji komercyjnej, czyli Polsat Rodzina, oglądalność mszy była następująca: grupa 4+ – prawie 176 tys. i niemal 1,4%, a w grupie 16–49 lat – 70,4 tys. i 1,4% udziału w rynku. Również wysoką oglądalność można zaobserwować w kolejnym dniu świąt wielkanocnych (13 kwietnia), która choć nie tak znacząca jak w niedzielę wielkanocną, to plasuje się wysoko w rankingach oglądalności transmisji mszy świętych (Kurdupski, 2020b).

Podsumowując przywołane wyniki, można zauważyć znaczący wzrost oglądalności transmisji mszy świętych w okresie od 15.03.2020 do 13.04.2020, zwłaszcza w zestawieniu z okresem wcześniejszym, a mianowicie od 05.0.2020 do 08.03.2020. Wskazywany wzrost szczególnie jest dostrzegalny w ofercie transmisji publicznego nadawcy, gdyż przeciętnie w czasie od 15 marca do 13 kwietnia mszę świętą w niedzielę oraz święta w programie pierwszym telewizji publicznej o godz. 7.00 oglądało – zgodnie z danymi NAM – 1,7 mln, co stanowiło blisko 39% w grupie wiekowej 4+, a w komercyjnej (16–49 lat) – nieco ponad 232 tys. i prawie 19% (Kurdupski, 2020b). W przypadku wszystkich transmisji mszy świętych w tym okresie średnia liczebność widowni była znacznie niższa i wynosiła nieco ponad 1,26 mln (24,4%), zaś w grupie komercyjnej (16–49 lat) – 170,3 tys. (AMR) i prawie 8,5% (SHR%). Przywołując dane z okresu wcześniejszego, czyli od 5 stycznia do 8 marca, widownia transmisji liturgii w tej stacji wynosiła średnio nieco ponad 435 tys., co dawało udział 18,1% (grupa 4+). Dla porównania przytoczmy jeszcze dane dla komercyjnego nadawcy, jak chociażby Polsat Rodzina. Transmisję mszy o godz. w niedzielę i święta w stacji tej w okresie od 15.03.2020 do 13.04.2020 wybrało średnio 80,2 tys. widzów w wieku 4+, co stanowiło 0,6% udziału w rynku (SHR%). Natomiast w grupie komercyjnej kształtowało się to odpowiednio: prawie 31,3 tys. (AMR) i 0,66% (SHR%). W okresie wcześniejszym (od 5 stycznia do 8 marca) dane te były następujące: prawie 6,9 tys. (AMR) i 0,07% (SHR%) dla widowni w wieku 4+, a w tzw. grupie komercyjnej (16–49 lat): 1,5 tys. i 0,04% (Kurdupski, 2020b). W okresie *lockdownu* związanego z epidemią transmisje liturgii skupiały widownię kilkukrotnie przewyższającą tę z okresu poprzedzającego ograniczenia.

Patrząc na zestawienia „wyników” oglądalności w okresie trwania *lockdownu* zauważalną jest pewna witalność zachowań religijnych, która przełożyła się na znaczące rozbudzenie zainteresowania formą udziału w liturgii, wyrażonego koncentracją widzów przy mediach w czasie transmisji mszy, a także w okresie świąt wielkanocnych. Jednakże efekt rozbudzenia nie utrzymał się szczególnie długo, gdyż od świąt oglądalność analizowanych transmisji zaczęła sukcesywnie spadać. Oscylowała ona bowiem w telewizji publicznej w programie pierwszym w grupie wiekowej 4+ między 1,5 mln w dniu 19 kwietnia, a 868 tys. w dniu 21 czerwca (Kurdupski, 2020c)⁷.

⁷ Podane dane odnoszą się do transmisji mszy o godz. 7.00.

W Polsat Rodzina wielkość widowni (4+) w tych dniach plasowała się w przedziale od ponad 106 tys. (19.04) do 2,7 tys. (21.06). Wprawdzie poziom oglądalności transmisji liturgii nadal był wyższy aniżeli przed wprowadzeniem ograniczeń, lecz nie osiągnął on już takiej wysokości jak odnotowywano to w początkowym okresie pandemii, czyli tuż po wspomnianym wprowadzaniu rozlicznych rozwiązań zapobiegających rozprzestrzenianiu się COVID-19. W tym kontekście dostrzegalny staje się efekt świeżości, pobudzenia i intensyfikacji zainteresowania przeniesieniem liturgii do mediów, którego wzmocnienie poza obiektywnymi warunkami związanymi z niemożnością realizacji praktyk religijnych w dotychczasowej, tradycyjnej formule można również próbować łączyć z obawami przed epidemicznym zagrożeniem. Innymi słowy, stan epidemii uwypuklił integracyjny i sensotwórczy potencjał religii (Libiszowska, 1991, s.129; 2000; Piwowarski 1996), która dla wielu osób staje się panaceum w chwilach trwogi i zwątpienia.

Jednocześnie nowe warunki stworzyły przestrzeń do refleksji nad fundamentalnymi wymiarami egzystencji, na które wiara, czy szerzej religia, może oddziaływać usensowniająco (Libiszowska, 1991, s. 129; 2000; Piwowarski, 1996). Ponadto był to również okres sprzyjający pogłębianiu duchowości. O zasygnalizowanej możliwości wspominali przedstawiciele Kościoła, którzy dość ostrożnie próbowali prognozować, iż okres ten może stać się szczególną okazją do restytucji religijności, a dokładniej rozwijania bądź pogłębiania duchowości, nie przesądzając przy tym jednak, jaki kierunek to pobudzenie przybierze. Innymi słowy, czy owe szczególne okoliczności będą sprzyjały pobudzaniu lub rozwijaniu religijności i duchowości w Kościele czy też poza Kościołem? Bądź, mówiąc jeszcze inaczej, czy będzie ono łączyło się z formami religijności instytucjonalnej, czy też przybierze postać pozainstytucjonalną, sprywatyzowaną?

Niewykluczone, że na efekty w postaci pogłębionej wiary i ewentualnie ożywienia religijnego będziemy musieli poczekać. Jednakże pewną wątpliwość może wybudzać obserwowane – w kontekście przedstawionych danych – osłabienie zainteresowania medialnym wymiarem liturgii, co może sygnalizować, iż pomimo gigantycznego wysiłku podejmowanego zarówno przez przedstawicieli mediów, jak również Kościoła, przywiązanie do tradycyjnych form partycypacji i obrzędowości nacechowane jest określoną siłą.

Uwagi na zakończenie

Nakreślony skrótowo obraz działalności Kościoła w początkowym okresie epidemii ujawnia sprawne i odpowiedzialne potraktowanie sytuacji zagrożenia, w której widoczna była troska o wiernych i ich bezpieczeństwo. Zdarzały się wprawdzie odstępstwa od przyjętej strategii, lecz miały one – co już zaznaczono – charakter incydentalny. Jednocześnie stworzona dla wiernych oferta transmisji mszy świętych w różnych kanałach telewizyjnych i mediach wpisywała się nie tylko w nurt podjętych przedsięwzięć obligujących Polaków do pozostania w domach, ale również uwzględnienie ich potrzeb duchowo-religijnych. Poziom rozbudzenia tych potrzeb

częściowo zobrazowały wyniki dotyczące oglądalności, które przybrały postać wysoką, by nie rzec za tytułami i *leadami* medialnymi, rekordową. W tym kontekście można próbować wskazywać, że stan zagrożenia i epidemii skłoniły część wiernych do realizacji praktyk religijnych, w tym partycypacji w liturgii w formach „medialnych”, które dotychczas również były dostępne, lecz nie cieszyły się tak znaczącą popularnością. Bezsprzecznym efektem epidemii jest zatem konsolidacja widowni wokół transmisji liturgii, szczególnie licznej w okresie świątecznym. Z czasem zaś wielkość widowni tej propozycji medialnej zaczęła się – jak wskazywano – powoli kurczyć, będąc nadal dość znaczącą, zwłaszcza w zestawieniu do okresu poprzedzającego wprowadzone przez rząd ograniczenia. Porównując przywołane wyniki do innych wydarzeń relacjonowanych przez media – jak chociażby ogłoszenie wyników wyborów prezydenckich, które łącznie oglądało na różnych kanałach telewizyjnych 10,48 mln widzów⁸ – widzimy, że transmisja liturgii zogniskowała jednak skromniejsze grono odbiorców, pominąwszy przy tym odmienną specyfikę obydwu transmisji, a także czas jej emisji.

Na przywołane wyniki można spojrzeć z innej jeszcze strony, a mianowicie starając się je uplasować – wyłącznie poglądowo – w kontekstach praktyk cotygodniowych. Zgodnie z danymi CBOS regularny udział w praktykach religijnych w 2019 r. zadeklarowało 47% badanych. Można zatem przyjąć, że regularnie we mszy uczestniczy niemal 15,5 mln wiernych⁹. Przeciętnie natomiast transmisje liturgii oglądało w okresie świątecznym i przedświątecznym na różnych kanałach i o różnych porach emisji – 3,2 mln widzów¹⁰.

Dopełnieniem tego obrazu mogą być wyniki badań zrealizowanych przez CBOS dotyczących aktywności religijnej Polaków w czasie epidemii, zgodnie z którymi transmisję mszy św. w telewizji zdarzyło się oglądać 60% badanych (Bożewicz, 2020, s. 3). Z transmisji w Internecie skorzystał co piąty respondent (21%), a na relacje radiowe wskazało 17% badanych. Ponadto uczestnictwo we wspólnych modlitwach z wykorzystaniem mediów zdarzyło się w okresie epidemii co piątemu badanemu (20%), modlitwę indywidualną w Kościele podejmowało 11% respondentów, zaś uczestnictwo we mszy – przy obowiązujących ograniczeniach – wskazało 9% badanych. Ponadto 40% ankietowanym zdarzało się odczuwać brak wspólnej modlitwy w kościele. Natomiast żadnej z tych aktywności nie podejmowało 32% respondentów (Bożewicz, 2020, s. 3). Jednocześnie 75% badanych zadeklarowało, że ich aktywność dotycząca sfery religijnej nie zmieniła się w tym szczególnym czasie. Zwiększenie

⁸ M. Kurdupski, 10,48 mln osób oglądało ogłoszenie wyników wyborów. W TVP1 – 2,4 mln, w TVN24 – 2 mln, 14.07.2020, <https://www.wirtualnemedia.pl/artukul/wybory-prezydenckie-wyniki-druga-tura-sondaz-exit-poll-ogladalnosc-w-tvp-tvn-i-polsat>

⁹ Wyliczenie zrobiono na podstawie danych z 2018 r., uwzględniając wyłącznie liczbę członków Kościoła katolickiego. Przy uwzględnieniu wszystkich wyznań chrześcijańskich liczba regularnie praktykujących wynosiłaby niemal 15,9 mln (GUS, 2019, s. 29). Nieco niższy poziom cotygodniowej aktywności ukazują dane Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego, zgodnie z którymi wskaźnik *dominantes* wyniósł w 2019 r. – 36,9% [Instytut Statystyki KK, 2020, ss. 4, 24].

¹⁰ Należy przy tym zaznać, że przywołane dane obejmują wyłącznie transmisje telewizyjne, nie uwzględniając audytorium innych mediów, co więcej ma ono charakter jedynie poglądowy, gdyż obejmuje odbiorców emisji liturgii z różnych godzin.

intensywności aktywności w tej sferze zadeklarowało 12% respondentów, a co dzięsiąty badany (10%) ocenił swoje zaangażowanie jako niższe (Bożewicz, 2020, s. 2).

W kolejnych badaniach zrealizowanych przez CBOS we wrześniu 2020 r. nieco ponad połowa badanych (56%) stwierdziła, że zaangażowanie religijne aktualnie jest analogiczne do tego, jakie było podejmowane w okresie najbardziej restrykcyjnych ograniczeń. Wyższe zaangażowanie, *eo ipso* poświęcanie więcej czasu na praktyki religijne, w tym modlitwę bądź medytację zadeklarowało 6% respondentów. Na niższy poziom swojej aktywności w omawianym zakresie wskazało 13% badanych, a brak aktywności w tym obszarze zadeklarowało 23% respondentów. Zniesienie ograniczeń i limitów uczestników w kościołach nie spowodował powrotu do aktywności religijnej na poziomie zbliżonym do tego z okresu sprzed epidemii, gdyż na regularne, cotygodniowe uczestnictwo wskazało – w przywoływanych badaniach – jedynie 36% respondentów. Rzadszą aktywność w tym względzie deklarował co czwarty badany (25%), a całkowity jej brak wyraziło 40% respondentów (Bożewicz, 2020a, s. 7). Dla porównania w 2019 r. regularne uczestnictwo w liturgii deklarowało 47% respondentów, nieregularne zaś wskazywało – 38%, a pasywność w tym obszarze – 15% badanych (Bożewicz, 2020b, s. 3).

W świetle przywołanych danych wydaje się, że siła wpływu Kościoła na regulowanie zachowań religijnych uległa pewnemu osłabieniu, co jest szczególnie dostrzegalne w okresie obowiązywania restrykcyjnych ograniczeń. Ich zniesienie nie wyzwoliło analogicznego poziomu aktywności jak przed epidemią, co można tłumaczyć obawami wyznawców o zdrowie swoje i najbliższych. Oferta medialna liturgii, choć wpisująca się w sytuację rozlicznych ograniczeń, zyskała określoną popularność, lecz trudno uznać zainteresowanie tą propozycją jako masową. Wydaje się zatem, że zmediatyzowana postać liturgii jawi się bardziej jako oferta wybierana przez jednostki dotychczas wyraźnie zaangażowane w życie Kościoła niż „wygodny produkt” dla segmentów religijnych typu *light*.

Okres epidemii i ograniczeń z tym związanych pomimo całej dotkliwości egzystencjalno-epistemologicznej nie wytworzył – jak się wydaje – warunków, które stałyby się katalizatorem dla rodzimej religijności. Co więcej, wygoda, możliwość elastycznej realizacji obowiązku uczestnictwa, nawiązujące do formuł sprywatyzowanych, bo kształtowanych adekwatnie do własnych preferencji, wyraźniej niż dotychczas uwypukliła kultywowany rytualizm w rodzimej religijności, który częściowo zawoalowuje dokonujące się w tej przestrzeni sekularyzacyjne zmiany.

Literatura

- Apel JM Rektora WUM. 12.03.2020. Polskie Radio. <https://polskieradio24.pl/5/1222/Artyku-1/2472106,Nalezny-zamknac-koscioly-Apel-rektora-Warszawskiego-Uniwersytetu-Medycznego> [dostęp: 24.03.2020].
- Baudrillard, J. (2005). *Symulakry i symulacja*. tłum. S. Królak, Warszawa: Sic!.
- Baudrillard J. (2006). *Społeczeństwo konsumpcyjne*. tłum. S. Królak, Warszawa: Sic!.
- Bauman, Z. (2009). *Konsumowanie życia*. tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Bauman, Z. (2011). *Kultura w płynnej nowoczesności*. Warszawa: Wyd. Agora S.A.
- Bielecki, J. (2020). Holandia: Życie starszych jest mniej warte. *Rzeczpospolita*, 5 kwietnia. <https://www.rp.pl/Koronawirus-SARS-CoV-2/200409629-Holandia-Zycie-starszych-jest-mniej-warte.html> [dostęp: 15.04.2020].
- Bożewicz, M. (2020). *Wpływ pandemii na religijność Polaków*. Raport CBOS nr 74. Warszawa.
- Bożewicz, M. (2020a). *Religijność Polaków w warunkach pandemii*. Raport CBOS nr 137. Warszawa.
- Bożewicz, M. (2020b). *Religijność Polaków w ostatnich 20 latach*. Raport CBOS nr 63. Warszawa.
- Dyspensa – dekret Prymasa Polski. 13.03.2020. źródło: <http://prymasypolski.pl/dyspensa-dekret-prymasa-polski/> [dostęp: 20.03.2020].
- Featherstone, M. (2007). *Consumer culture and Postmodernism*. London–New Delhi–Singapore: Sage.
- Flis, D. (2020). W wielkanocnej mszy uczestniczyło ok. 50 osób. Ksiądz wyrzywał telefon sygnaliście. Policja nie reagowała. *Oko.press*, 14 kwietnia. <https://oko.press/w-wielkanocnej-mszy-ok-50-osob-policja-nie-interweniowala/> [dostęp: 20.04.2020].
- Gądecki, S. abp. (2020). *Komunikat Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski ws. zagrożenia koronawirusem*. KEP, 10.03. <https://episkopat.pl/przewodniczacy-episkopatu-kosciol-stosuje-sie-do-zalecen-sluzb-sanitarnych-ws-koronawirusa-2/> [dostęp: 20.03.2020].
- Gądecki, S. abp (2020a). *Komunikat Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski w związku z możliwością po-jawienia się koronawirusa na terenie Polski*. KEP, 28.02. <https://episkopat.pl/przewodniczacy-kep-o-koronawirusie-zachecam-duchowienstwo-i-wiernych-do-zachowania-zwiekszonej-ostroznosci-2/> [dostęp: 20.03.2020].
- Gądecki, S. abp (2020b). *Komunikat Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski*. KEP, 13.03. <https://episkopat.pl/przewodniczacy-episkopatu-stosujmy-sie-rozporzadzenia-organow-panstwowych-by-na-mszy-sw-w-kosciolach-przebywalo-do-50-osob-2/> [dostęp: 24.03.2020]
- Gądecki, S. abp (2020c). *Orędzie telewizyjne Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski*. KEP, 14.03. <https://episkopat.pl/abp-gadecki-zachecam-do-korzystania-z-dyspensy-od-uczestnictwa-w-niedzielnej-mszy-sw-2/> [dostęp:24.03.2020].
- Gądecki, S. (2020d). *Przewodniczący Episkopatu: proszę o uwzględnienie ograniczenia do 5 uczestników zgromadzeń religijnych*. KEP, 24.03. KEP. <https://episkopat.pl/przewodniczacy-episkopatu-prosze-o-uwzglesnienie-ograniczenia-do-5-uczestnikow-zgromadzen-religijnych/> [dostęp: 28.03.2020].
- Grochot, A. (2020). *Część księży nie przestrzega obostrzeń i wpuszcza do kościoła kilkadziesiąt osób*. RMF24, 07.04. <https://www.rmf24.pl/raporty/raport-koronawirus-z-chin/polska/news-czesc-ksiezy-nie-przestrzega-obostrzen-i-wpuszcza-do-kosciol,nId,4426635> [dostęp: 09.04.2020].
- GUS (2019). *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*. Warszawa.
- Hervieu-Léger, D. (2006). Rola religii w integracji społecznej. *Res Publica Nowa*, nr 1, ss. 42–52.
- Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego (2020). *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia. Dane za 2019 r.* Warszawa. http://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/Annuario_Statisticum_DANE_2019_FINAL.pdf
- Imarisio, M. (2020). Coronavirus, il medico di Bergamo: „Negli ospedali siamo come in guerra. A tutti dico: state a casa”. *Corriere della Sera*, 9 marca. https://www.corriere.it/cronache/20_marzo_09/coronavirus-scegliamo-chi-curare-chi-no-come-ogni-guerra-196f7d34-617d-11ea-8f33-90c941af0f23.shtml [dostęp: 25.03.2020].
- JSX (2020). *Onet Religia, WP Pilot i Tvn24.pl pokażą niedzielne msze*. 13.0. https://www.press.pl/tresc/60801,onet-religia_-wp-pilot-i-tvn24_pl-pokaza-niedzielne-msze [dostęp: 18.03.2020].

- KEP (2020). *Wskazania Prezydium Konferencji Episkopatu Polski dla Biskupów odnośnie do sprawowania czynności liturgicznych w najbliższych tygodniach*. 21.03. <https://episkopat.pl/prezydium-episkopatu-przypominamy-o-koniecznosci-udzielenia-kolejnej-dyspensy-2/> [dostęp: 24.03.2020].
- Kurdupski, M. (2020). *Duży wzrost oglądalności mszy świętych w telewizji*. 25.03. <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/duzy-wzrost-ogladalnosci-mszy-swietych-w-telewizji-analiza> [dostęp: 28.03.2020].
- Kurdupski, M. (2020a). *Rekordowy tydzień TVP Info, TVN24 i Polsat News. Transmisja mszy świętej wśród hitów tygodnia*. 17.03. <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/wyniki-ogladalnosci-9-15-marca-2020-tvp1-polsat-liderzy-hity> [dostęp: 18.03.2020].
- Kurdupski, M. (2020b). *Rekordy oglądalności mszy świętych w telewizji*. 15.04. <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/duzy-wzrost-ogladalnosci-mszy-swietych-koronawirus-analiza> [dostęp: 20.04.2020].
- Kurdupski, M. (2020c). *Msze święte po zniesieniu limitów w kościołach nadal hitem w telewizji*. 29.06. <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/ogladalnosci-mszy-swietych-covid-19-jak-sie-zmieniala> [dostęp: 10.07.2020].
- Komunikat Prymasa Polski abp. Wojciecha Polaka w związku z wprowadzeniem stanu epidemicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. 13.03.2020. <http://prymasypolski.pl/29910-2/> [dostęp: 20.03.2020].
- Koronawirus w Dąbrowie Białostockiej. Na mszy świętej interweniowała policja. 30.03.2020. <https://wiadomosci.onet.pl/bialystok/koronawirus-dabrowa-bialostocka-policja-interweniowala-podczas-mszy/mcjb12> [dostęp: 09.04.2020].
- Koronawirus w Bydgoszczy. Ks. Kneblewski dziękuje za udział w swej mszy: Nie daliście się ogłupić (2020). *Gazeta Wyborcza*, 23 marca. https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,25812043,ks-kneblewski-dziekuje-za-udzial-w-swej-mszy-nie-daliscie.html?_ga=2.9248054.2012173151.1584959536-372978758.1533417497#S.main_topic-K.C-B.6-L.1.maly [dostęp: 24.03.2020].
- Ksiądz w TV Trwam przekonywał, że kapłani mają konsekrowane dłonie i nie zakażają koronawirusem. 30.03.2020. *Gazeta.pl*, <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,173952,25830121,ksiadz-w-tv-trwam-przekonuje-ze-kaplani-maja-konsekrowane.html> [dostęp: 09.04.2020].
- Kuria drohiczyńska odnosi się do przypadków łamania ograniczeń liczby wiernych w kościołach. 07.04.2020. <https://bielsk.eu/bransk/27925-kuria-drohiczynska-odnosi-sie-do-przypadkow-lamania-ograniczen-liczby-wiernych-w-kosciolach> [dostęp: 09.04.2020].
- Lasch, Ch. (2015). *Kultura narcyzmu*. Warszawa: SEDNO Wyd. Akademickie.
- Libiszowska-Żółtkowska, M. (2006). Sekularyzacja – wróg czy sprzymierzeniec Kościoła katolickiego w Polsce. W: J. Baniak (red.), *Socjologia religii, t. 2: Katolicyzm polski w warunkach Unii Europejskiej: szanse, zagrożenia, obawy, nadzieje* (ss. 273–281). Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Libiszowska-Żółtkowska, M. (2004). Typy religijności w społeczeństwie polskim w początkach XXI w. – trwałość i zmiana. W: J. Baniak (red.), *Socjologia religii, t. 2: Katolicyzm polski w warunkach Unii Europejskiej: szanse, zagrożenia, obawy, nadzieje* (ss. 85–93). Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Pew Research Center (2018). *The Age Gap in Religion Around the World*. <https://www.pewforum.org/wp-content/uploads/sites/7/2018/06/ReligiousCommitment-FULL-WEB.pdf>
- Premier: Podjęliśmy decyzję o zamknięciu wszystkich placówek oświatowych i szkół wyższych. 11.03.2020. <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/aktualnosci/premier-podjelismy-decyzje-o-zamknieciu-wszystkich-placowek-oswiatowych-i.html> [dostęp: 20.03.2020].

- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego. Dz.U. 2020, poz. 433. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200000433/O/D20200433.pdf>
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii. Dz.U. 2020, poz. 491. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200000491/O/D20200491.pdf> [dostęp: 24.03.2020].
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii. Dz.U. 2020, poz. 522. <https://dziennikustaw.gov.pl/D2020000052201.pdf> [dostęp: 28.03.2020].
- Ryś, G., abp (2020). *List Arcybiskupa Metropolity Łódzkiego*. 14.03. <https://www.archidiecezja.lodz.pl/2020/03/list-arcybiskupa-metropolity-lodzkiego-2/> [dostęp: 24.03.2020].
- Słowo pasterskie Księdza Arcybiskupa Metropolity na III Niedzielę Wielkiego Postu 15 marca 2020 r. https://kuria.pl/aktualnosci/Slowo-pasterskie-Ksiedza-Arcybiskupa-Metropolity-na-III-Niedziele-Wielkiego-Postu-15-marca-2020-r_4008 [dostęp: 24.03.2020].
- Szyliński, P. (2020). Koronawirus. „Małeńki wirus w koronie” i niegroźna woda święcona. Szkodliwe słowa abp. Dziegi do wiernych. *Gazeta Wyborcza*, 15 marca. <https://szczecin.wyborcza.pl/szczecin/7,34939,25791566,koronawirus-malenki-wirus-w-koronie-zadziwiajace-slowa-abp.html> [dostęp: 20.03.2020].
- Wielgoś, M. (2020). *Apel JM Rektora o stosowanie się do zaleceń prewencyjnych w związku z ryzykiem rozprzestrzeniania się koronawirusa*. 12.03. Biuro Prasowe Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego. <https://bp.wum.edu.pl/node/1585> [dostęp: 24.03.2020].
- van den Berg, S., Deutsch, A. (2020). *Dutch end-of-life debate flares as coronavirus tests healthcare limits*. Reuters, 02.04. <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-netherlands-elderl/dutch-end-of-life-debate-flares-as-coronavirus-tests-healthcare-limits-idUSKBN21K2B6> [dostęp: 15.04.2020];
- Zarządzenie nr 1/2020 Rady Stałej Konferencji Episkopatu Polski z dnia 12 marca 2020 r., KEP. <https://episkopat.pl/zarzadzenie-nr-1-2020-rady-stalej-konferencji-episkopatu-polski-z-dnia-12-marca-2020-r/> [dostęp: 20.03.2020].